

УДК 021:027.52(477)

Віктор Соколов,

канд. іст. наук, головний бібліотекар

Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого

Павленківські бібліотеки в Україні на початку ХХ ст.: гене́за та особливості функціонування

Аналізуються особливості створення та функціонування павленківських бібліотек в Україні на початку ХХ ст.; досліджується структура їхніх фондів, читацький склад, джерела комплектування, динаміка основних бібліотечних показників та значення павленківських бібліотек у забезпеченні населення книгою, у поширенні читання, знань, просвітництва, культури.

К л ю ч о в і с л о в а: історія бібліотечної справи, народні бібліотеки, бібліотечна діяльність в Україні на початку ХХ ст., павленківські бібліотеки, Ф. Ф. Павленков.

Майбутнє бібліотек неможливо прогнозувати без глибокого всебічного вивчення їх історичного розвитку, особливо без дослідження специфіки становлення та еволюції різних типів і видів книгозбірень. Зокрема, всебічного вивчення потребує досвід так званих «павленківських бібліотек». На жаль, їх діяльність в Україні ще не стала окремим предметом досліджень вітчизняних фахівців. Поодинокі відомості про діяльність павленківських бібліотек в Україні знаходимо в статтях, присвячених розвитку народних бібліотек або історії книгозбірень в окремих регіонах (праці О. Айвазян, О. Завальнюка, М. Зніщенка, Т. Кароєвої, Л. Соляник та ін.). Проведення означених досліджень ускладнюється відсутністю загальних статистичних даних про роботу павленківських бібліотек в Україні. Аналіз та висновки представленої роботи спираються переважно на вибіркові обліково-інформаційні матеріали.

Метою статті є вивчення особливостей заснування та розвитку павленківських бібліотек на українських теренах; характеристика їхнього книжкового фонду, складу читачів; розкриття специфіки їхньої діяльності та функціонування; їх місця і ролі у поширенні просвітництва, культури.

Павленківські бібліотеки – безкоштовні громадські установи, які отримали свою назву на честь видатного російського видавця, культурно-просвітницького діяча Флорентія Федоровича Павленкова (1839–1900). Вони покликані були вирішувати загальнодемократичні, просвітницькі завдання, знайомити читачів з кращими зразками художньої, науково-популярної та публіцистичної літератури; давати основи політичних, економічних та інших знань, а також стимулювати по-

дальшу самоосвіту особи. Означені книгозбірні відносилися до категорії народних бібліотек і діяли, здебільшого, у селах і містечках Російської імперії у період 1900–1917 рр. на кошти, залишені за заповітом видавця та завдяки фінансовій, організаційній підтримці співзасновників: земств, культурно-освітніх та просвітницьких комітетів, товариств, селянських громад, інших установ і організацій або приватних осіб. Як правило, такі книгозбірні мали назву «Бібліотека-читальня ім. Ф. Ф. Павленкова». На жаль, після революційних подій 1917 р. в Росії, національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні ім'я Ф. Павленкова на довгі роки було забуте, а бібліотеки, названі на його честь – реорганізовані або знищені. Певне відродження цих установ розпочалося лише у середині 1990-х рр., хоча окремі спроби повернути увагу громадськості до бібліотек, названих на честь Ф. Павленкова, відбувалися і раніше.

Демократ-просвітник Ф. Павленков, який за свої переконання витримав в'язницю і заслання, присвятив своє життя служінню народу і прогресу. В основу діяльності свого видавництва він поклав не лише отримання прибутку, а й випуск корисних для суспільства книг. Флорентій Федорович видавав книги з усіх галузей знань. Незважаючи на цензурні обмеження, в його видавництві друкувалися праці Д. Писарева, М. Чернишевського, О. Герцена, М. Добролюбова, інших прогресивних діячів. Відповідно до каталогу видавництва Ф. Павленкова, найбільшим був розділ з белетристики та класики: багатотомні твори Пушкіна, Тургенєва, Некрасова, Успенського, Маміна-Сибіряка, казки Андерсена, братів Грім та ін. Вартість книг, наведених у каталозі, коливалася від 10 коп. до 8 руб. [10]. Найдорожче прода-

валися багатотомні видання класиків, а найдешевше – науково-популярні брошури з географії та астрономії, які коштували від 10 до 50 коп. Дитяча література часто замовлялася за окремим каталогом книг для дітей [26, с. 13–14]. Видавництво Ф. Павленкова свідомо робило акцент на підготовку різноманітних видань для дітей, оскільки діти та підлітки часто становили більшість читачів його бібліотек. Ф. Павленков був прихильником серіальних видань, доступних широкому колу читачів, що давало змогу формувати добротні бібліотечні колекції, особливо в провінції. Перед своєю смертю, у січні 1900 р. (Ф. Павленков помер від сухот), видавець заповів приблизно 100 тис. руб. на відкриття двох тисяч безкоштовних народних бібліотек, здебільшого в сільській глибинці і ще 50 тис. руб. – на їх подальший розвиток. На кожен бібліотеку з фонду Ф. Павленкова, за заповітом, виділялося 50 руб. і стільки ж мали вносити співзасновники на місцях. Вони повинні були оплачувати відповідне приміщення для книгозбірні та роботу бібліотекаря. Останнє волевиявлення Ф. Павленкова відповідало назрілій суспільній потребі розширення мережі народних бібліотек: відкриття їх не в містах і великих торгових містечках, а в «найбеднейших и глухих сёлах»; співзасновники, зокрема земства, мали надавати необхідні для заснування книгозбірень кошти, а також забезпечувати нагляд за їх діяльністю та подальшим фінансуванням.

Павленківським фондом керували три розпорядники його заповіту М. Розенталь, В. Черкасов, В. Яковенко, які згодом звернулися з пропозицією до земств і просвітницьких організацій оплатити половину вартості 100-рублевого комплексу книг (приблизно 300–400 книг) для заснування бібліотек, які планувалося назвати на честь Ф. Павленкова. Павленківський фонд на пільгових умовах брав зобов'язання комплектувати такі книгозбірні виданнями друкарні Ф. Ф. Павленкова, які склалися з релігійно-моральних, історико-біографічних, художніх, науково-популярних, суспільно-політичних, сільськогосподарських та інших творів, доступних для селян і робітників як за ціною, так і за змістом. Головну мету меценат вбачав у тому, щоб завдяки розповсюдженню книг, які він видавав, сприяти формуванню свідомої особи, якою важко було б маніпулювати та яка могла б самостійно вирішувати власну долю і долю своєї країни.

Ф. Павленков був чи не єдиним в Росії просвітницьким діячем, котрий орієнтувався на

приклад Франції, де у 1860-х рр. видатний політик, письменник, викладач і видавець Жан Массе (1815–1894) відкривав у селах так звані «комунальні бібліотеки» (ним було засновано понад 400 книгозбірень), а потім створив громадську Лігу народної освіти, яка, по суті, вирішила у Франції проблему загальної освіти та звільнила школу від клерикального впливу [31, с. 132].

Відкриття павленківських бібліотек стало частиною загального процесу просвітництва і демократизації суспільства у Російській імперії на початку ХХ ст., а також поступального розвитку бібліотечної справи, зокрема мережі народних бібліотек. До 1905 р., перебуваючи на правах народних бібліотек, такі книгозбірні відкривалися згідно з «Правилами о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними» (1890), які дозволяли комплектувати фонди лише книгами, схваленими Вченим комітетом Міністерства народної освіти. Тобто при виборі книг майже за кожною темою бібліотекам доводилося відмовлятися від кращих видань (вони були заборонені для користування в народних бібліотеках) і замінювати їх гіршими, але дозволеними.

Павленківські книгозбірні у питаннях формування фондів перебували в дещо кращому становищі, ніж інші народні бібліотеки, адже вони комплектувалися безпосередньо книгами видавництва Ф. Павленкова. У повітові земські управи, які вирішили відкрити на своїй території бібліотеки, висилали спеціально створений для цієї мети «Каталог книг для бесплатных народных библиотек, учреждаемых на средства, завещанные покойным книгоиздателем Ф. Ф. Павленковым» (СПб.: Общественная польза, 1901) та пропонували замовляти необхідні книги на суму до 150 руб. Каталог включав, зокрема, видання біографічної бібліотеки Ф. Павленкова «Жизнь замечательных людей», ілюстрованої «Пушкинской библиотеки», популярні видання з історії, астрономії, природознавства, географії, сільського господарства, юриспруденції, медицини, гігієни тощо. У 1906 р. права народних бібліотек щодо комплектування влада прирівняла до прав публічних бібліотек. Це значно розширило можливості формування їх книжкових фондів.

На початку ХХ ст. в Україні діяло понад чотири тисячі народних бібліотек (їх сукупний фонд налічував приблизно 2,5 млн книг), більшість з яких була заснована земствами. З кожним роком їх кількість невпинно зростала. Так, у 1910 р. тільки земських бібліотек в Україні налічувалося: на Во-

лині – 999, Харківщині – 789, Полтавщині – 767, Катеринославщині – 578, Таврії – 327, Чернігівщині – 298, Київщині – 88, на Поділлі – 49. А всього в Україні тоді діяло 4094 земські книгозбірні [11, с. 29]. Офіційна статистика (і дореволюційна, і післяреволюційна), як правило, занижувала число народних бібліотек. За даними Міністерства народної освіти, на початок 1916 р. в Росії було 17454 народних бібліотек, зокрема: у Харківському навчальному окрузі – 3654, Київському – 1798, Одеському – 1245 [2, с. 104].

Оскільки губернські і повітові земства найбільш організовано здійснювали формування мережі народних безкоштовних і загальнодоступних бібліотек, один з виконавців заповіту Ф. Павленкова Валентин Іванович Яковенко (1859–1915) у своїх листах до земств просив громадські земські управи: «... 1) указать несколько бедных селений, где, по мнению Управы, сильнее всего ощущается потребность в общественной народной библиотеке; 2) принять на себя заботы по устройству библиотек; 3) вынести на обсуждение очередного земского собрания предложение об ассигновании на каждые пожертвованные Ф. Ф. Павленковым 50 руб. еще, по крайней мере, такой же суммы с тем, чтобы средства, на которые будет открыта библиотека, составили бы не менее 100 руб.; 4) в случае открытия этих библиотек присвоить им наименование «Библиотека Ф. Ф. Павленкова» [13]. Більшість земств позитивно відгукнулася на листи В. Яковенка і погодилася з умовами заповіту.

Загалом, ставлення населення до павленківських бібліотек, які хоч якось мірою задовольняли потреби мешканців сіл, невеликих містечок у книзі, було позитивним, що підтверджувалося сталим розростанням їх мережі. На початку 1905 р. у трьох південно-західних губерніях діяло 55 павленківських бібліотек, а саме: у Київській губернії – 25, Подільській – 24, Волинській – 6 [22, с. 89]. Через рік у зазначених губерніях працювало вже 87 павленківських бібліотек (у Київській – 35, Подільській – 33, Волинській – 19) [23, с. 42]. Упродовж 1901–1911 рр. у 53 російських губерніях відкрилося трохи більше двох тисяч безкоштовних павленківських бібліотек (2023), більшість яких була заснована за допомогою повітових земств (1547), освітніх товариств (Товариства грамотності, Товариства сприяння народній освіті) (320) та комітетів піклування про народну тверезість (КПНТ) (55) [35, с. 86–87; 33, с. 26]. Про динаміку зростання павленківських бібліотек свідчать такі цифри: у 1900 р. було відкрито чотири кни-

гозбірні, у 1901 – 24, 1902 – 230, 1904 – 313, 1905 – 215, 1906 – 338, 1907 – 242, 1908 – 178, 1909 – 112 [27, с. 9–10]. Більшість бібліотек засновувалася та діяла за рахунок земств, а в губерніях, де земств не було (це приблизно половина губерній Російської імперії) вони найчастіше організовувалися освітніми товариствами [25, с. 121–122; 32, с. 356–357].

Значну кількість павленківських бібліотек було засновано завдяки фінансовій допомозі та організаційній діяльності Київського товариства грамотності (КТГ). Так, за дослідженнями М. Зніщенка і Л. Соляник, у 1907 р. у вищезгаданих трьох губерніях (Київській, Подільській, Волинській) діяло 168 павленківських бібліотек, заснованих КТГ [8, с. 32]. Хоча на початку 1908 р., коли влада заборонила діяльність КТГ, 267 павленківських бібліотек довелося закрити [33, с. 26; 34, с. 8].

За даними В. Волошенко, зростання кількості павленківських бібліотек, заснованих КТГ, мало таку динаміку: у 1901 р. відкрилося 10 бібліотек, 1902 – 17, 1903 – 18, у 1906 – 80 [36, с. 40–41]. З 80-ти павленківських бібліотек, заснованих КТГ 1906 р., на Волинську губернію припадало 61, Київську – 16, Подільську – 3. Загальний кошторис цих бібліотек становив 8282 руб. 60 коп., з яких 4000 руб. надходило від повірених Ф. Павленкова, а решта коштів – від КТГ, КПНТ, волосних правлінь, сільських громад, інших організацій, приватних осіб [24, с. 31–33]. Всього наприкінці 1906 р. в трьох губерніях діяло 167 павленківських бібліотек: у Київській – 51 книгозбірня, Подільській – 36, Волинській – 80 [37, арк. 18; 24, с. 31–32].

До заснування павленківських бібліотек у Київській, Волинській, Подільській, інших губерніях, крім КТГ, долучалися земства, різні комітети, товариства, церква, сільські громади тощо. Відомо, що у 1905 р. у с. Нові Вороб'ї Малинської волості Радомисльського повіту Київської губернії запрацювала безкоштовна народна бібліотека ім. Ф. Павленкова [18]. Того ж року павленківську бібліотеку відкрили при двокласному сільському училищі у містечку Базар, що за 40 км. від станції Малин Київської губернії [12, с. 157]. Таку ж бібліотеку було засновано і в селищі Лугини Житомирської області [1]. У Східному Поділлі відкрилися три павленківські бібліотеки: у с. Новокостянтинів Літинського повіту (1903), с. П'ятківці Гайсинського повіту, с. Лозова Могилівського повіту [9, с. 65]. Лише у 1912 р. на Поділлі з'явилося 14 нових народних бібліотек,

зокрема бібліотеки-читальні ім. Ф. Павленкова. Завдяки дослідженням О. Завальнюка і О. Комарницького ми дізналися про існування павленківських книгозбірень у м. Чорний Острів (1912) та с. Малиничі Проскурівського повіту Подільської губернії [7, с. 11–13]. Відомо, що КТГ досягло домовленості з Подільським земським зібранням про відкриття 154 павленківських бібліотек у кожній волості Подільської губернії у приміщеннях народних училищ [24, с. 31–33]. На організацію перших 50 безкоштовних сільських павленківських бібліотек Подільський губернський комітет у справах земського господарства асигнував 7700 руб. [3, с. 131]. Проте, планам не судилося здійснитися, оскільки на початку 1908 р. діяльність КТГ була заборонена. Також відомо, що 1911 р. у Полтавській губернії діяло 44 павленківські бібліотеки, у Чернігівській – 28 [5, с. 778; 33, с. 26]. Проте, загальна кількість заснованих павленківських бібліотек була дещо більшою, оскільки певна їх частина, після нетривалого терміну роботи, за розпорядженням влади або з інших причин, припинила свою діяльність.

На заснування кожної павленківської бібліотеки витрачалося від 106 до 155 руб. До 50 руб., що надходили у вигляді книг за заповітом книговидавця, КТГ часто додавало 25–30 руб., а решту коштів становили пожертвування приватних осіб (вчителів, землевласників, лікарів, священників, писарів, агрономів та ін.), земств, сільських товариств, КПНТ та інших установ [20, с. 5]. Бібліотечна комісія КТГ, яку очолював певний час Л. Лічков (з 1915 р. – директор Київської міської публічної бібліотеки), організувала та контролювала роботу заснованих Товариством книгозбірень.

За проаналізованими даними, майже половину фондів павленківських бібліотек на теренах України становила художня література (40–60 %); приблизно 15 % – історична і біографічна; 15 % – природничо-наукова; 6–10 % – релігійна та духовно-моральна література; 3–5 % – книги з медицини, гігієни та сільського господарства; 1–2 % – книги з математики, юридичних наук, довідкові видання. Поповнення книжкових фондів у більшості павленківських бібліотек відбувалося один раз у 2–3 роки (хоча деякі книгозбірні поповнювали їх щорічно). У фондах павленківських бібліотек була представлена література з широкого кола наук, що дозволяло відвідувачам, відповідно до рівня їх освіти і підготовки, брати книги з різних галузей знань. Вони також поповнювалися

творами таких відомих письменників, як О. Пушкін, Л. Толстой, І. Тургенєв, М. Горький, В. Гаршин, О. Герцен, Л. Андрєєв, В. Короленко, В. Вересаєв та ін. Чимало надходило російських народних казок. Зарубіжна класика була представлена творами В. Гюго, Ж. Санд, Е.-Л. Войнич, Е. Золя, Р. Джованьолі та ін. Гордістю павленківських бібліотек були книги з історичної тематики: «Очерки русской истории XIII века», «История французской революции 1848 года» та ін.; серійні видання: «Древняя Греция», «Древний Рим», «Культурно-историческая библиотека» тощо. Вони вирізнялися ілюстрованими популярними брошурами з географії та природознавства: «Новая Земля», «Подземное царство», «Предсказание погоды» та ін. У фондах були також видання, які пропагували вчення Ч. Дарвіна, К. Маркса; праці з історії революційних і політичних рухів; книги з питань економіки, вирощування сільськогосподарських культур, забезпечення добривами ґрунту; брошури з питань охорони здоров'я, профілактики захворювань, педагогіки та ін. В усіх книгозбірнях, що досліджувалися, обов'язково мали видання знаменитої павленківської біографічної серії «Жизнь замечательных людей» з нарисами про життя і діяльність багатьох видатних діячів: протопопа Авакума, Вольтера, Ротшильда, Белінського, Некрасова та ін. [35, с. 86–87].

За даними звітів павленківських бібліотек, у 1903 р. кількість абонентів у книгозбірнях коливалася від декількох десятків до майже тисячі осіб. Наприклад, у павленківській бібліотеці м. Сміла Київської губернії було 976 абонентів, у с. Ванява Київської губернії – 586, у м. Новокостянтиніві Подільської губернії – 203, у с. Борщово Київської губернії – 185, у с. Шаргородське Подільської губернії – 34 абонента [21, с. 81]. Різним було і число відвідувань: від 260 до 5298 на рік (у середньому приблизно 1800), а щодня до бібліотеки заходило від 10 до 50 осіб. Наприклад, бібліотека ім. Ф. Ф. Павленкова при чайній-читальні с. Концеба Подільської губернії видавала в середньому п'ять книг у день, а в чайній-читальні с. Тарасівка Київської губернії – приблизно 100 книг узимку та 70 – влітку.

Книгами даних книгозбірень користувалися не тільки мешканці населеного пункту, де знаходилася бібліотека, а й жителі сусідніх сіл. Часто читачі приходили з сіл за 20 верст від бібліотеки. Найбільша кількість відвідувань припадала на період, вільний від сільськогосподарських робіт (з пізньої осені до ранньої весни). У деяких кни-

гозбірнях, працюючи з населенням, часто практикували читання книг вголос. Число абонентів павленківських бібліотек з року в рік зростало і досягло в середньому 200–300 осіб на книгозбірню (фактично ж кількість читачів була більшою, оскільки книги для читання, як правило, передавалися родичам та знайомим).

Обсяги книжкових фондів павленківських бібліотек також коливалися і були різними. У найбільшій з таких книгозбірень у м. Сміла фонд становив 1137 томів, з них 408 надійшло від КТГ, 459 було придбано на пожертвування, 120 передано з недільної школи, 150 надано шляхом дарування [21, с. 83]. Досить часто бібліотекарі павленківських бібліотек скаржилися на перебої з комплектуванням та недостатню кількість книг у фондах.

Приблизно половину вимог читачів павленківських бібліотек становила художня література (белетристика). Оскільки діти та підлітки переважали серед інших груп читачів підвищеним попитом користувалися пригодницька література і казки (наприклад, 50 % книг, що видавалися в бібліотеці с. Коцеба Подільської губернії припадала на казки). Проте вимоги дорослих читачів стосувалися переважно духовно-моральної літератури, праць з географії, історії, сільського господарства. Мало читали юридичну та медичну літературу. Ставлення до книжок було, загалом, бережливе. Проте, кожного року певну частину книг читачі все ж таки не повертали до бібліотек. Наприклад, у павленківській бібліотеці м. Богопіль Подільської губернії у 1903 р. з 926 виданих книг 22 не було повернуто [21, с. 84–85]. В інших книгозбірнях не повертали, щонайменше, від трьох до восьми книг (у більшості – приблизно 20). Так, у бібліотеці с. Борщово Київської губернії хлопчина-читач, зі слів його товаришів, бібліотечні книги продавав на ринку. Цікаво, що окрім цього випадку в даній бібліотеці ще п'ять книг не було повернуто читачами-вчителями.

Павленківські бібліотеки, як і більшість інших народних книгозбірень, вирізнялися високими показниками обертаності книг (2–5, а в деяких і більше), у зв'язку з чим видання швидко ставали непридатні для користування (в середньому за рік таких книг нараховувалося у кожній бібліотеці більше 50). Окрім того, чимало книг втрачалося. Наприклад, у бібліотеці м. Сміла, після переїзду з приміщення училища до нового будинку міського народного дому було виявлено 212 втрачених книжок [22, с. 93]. В середньому за рік у павленківсь-

ких бібліотеках втрачалося від 20 до 60 книг. Були навіть випадки, коли книги від читачів повертали за допомогою поліції. Зокрема, це сталося в книгозбірні с. Щитки Подільської губернії. Як відмічалося у звіті КТГ за 1904 р., «...учителя, заваленные своим собственным делом и ничего не получающие за заведывание библиотеками, не в состоянии следить ещё и за своевременным возвращением книг» [22, с. 93–94].

Здебільшого, павленківські бібліотеки працювали три дні на тиждень, у вечірні години, хоча деякі з них приймали відвідувачів щоденно. Завідували ними переважно вчителі і священники (приблизно 70–80 %). Інколи бібліотекарями призначалися грамотні місцеві жителі. Серед читачів переважали діти до 12 років – учні початкових шкіл та училищ, підлітки, які нещодавно закінчили початкову школу. Дорослі читачі становили приблизно 25–40 % від загальної кількості абонентів. Більшість з них були селянами (40 %) і робітниками (20 %). Певну частину становили нижні військові чини, які навчилися грамоті в армії. Більше двох третин абонентів павленківських книгозбірень були чоловіки.

Істотною проблемою для павленківських бібліотек була оплата праці бібліотекарів, адже лише деякі з них отримували заробітну плату. Так, у бібліотеці с. Клебань Подільської губернії, що містилася у приміщенні чайної КПНТ завідувач книгозбірнею отримував 2 руб. на місяць від Брацлавського повітового КПНТ; у бібліотеці с. Сарнове Подільської губернії, завідувач отримував 6 руб. від селянського товариства; у бібліотеці с. Степановка Подільської губернії, яка працювала у приміщенні церковно-приходської школи, бібліотекар отримував 30 руб. на рік від «господина Савостьянова» [22, с. 93]. Рідко, коли зарплата бібліотекаря перевищувала 30 руб. на рік. За звітом КТГ за 1906 р., винагороду отримували тільки завідувачі павленківських бібліотек у м. Базалія (40 руб. на рік) та в с. Половці (12 руб.) [24, с. 37].

Павленківські бібліотеки активно співпрацювали з різними культурно-освітніми громадськими організаціями. Оскільки діяльність бібліотек-читалень ім. Ф. Павленкова часто нагадувала просвітницькі товариства, у період 1905–1907 рр. та й пізніше керівники подільського товариства «Просвіта» використовували форми і засоби роботи цих книгозбірень у своїй діяльності, особливо в сільській місцевості, зокрема у с. Боришківці, с. Вищий Ольчедаїв та в деяких інших містечках і

селах. Основними напрямками спільної роботи павленківських бібліотек та установ (зокрема, бібліотек) товариства «Просвіта» були: підвищення рівня грамотності селян; розповсюдження книг; індивідуальне й колективне читання і обговорення, насамперед, українських книг, журналів і газет, у т.ч. заборонених. Проте, між ними були і певні відмінності. Якщо товариство «Просвіта» свою головну мету вбачало у культурно-національному розвитку українського суспільства, то павленківські бібліотеки більше зосереджувалися на російському та загальнокультурному просвітництві. До речі, Ф. Павленков послідовно виступав за ідейне, загальнокультурне об'єднання Росії на ґрунті всього передового, прогресивного, демократичного, а також на засадах російського національного менталітету та культури.

У 1908 р. внаслідок наступу реакції, через заборону діяльності КТГ, посилення поліцейського тиску, репресій владних структур, хронічне недофінансування мережа павленківських бібліотек на теренах України починає скорочуватися. З 1910 р. розпорядники заповіту зосереджуються на питаннях комплектування та збереження фондів вже відкритих бібліотек. Було заплановано виділяти на кожну бібліотеку 100 руб. [16, с. 125–126], а відкриття нових бібліотек призупинилося.

На неодноразові звернення В. Яковенка до керівництва Київського навчального округу стосовно долі книжкових фондів павленківських бібліотек, заснованих КТГ, піклувальник округу відповів, що речі та справи Товариства ще не прийняті, хоча минуло вже три роки після розпорядження влади про передачу майна і справ КТГ до Київського навчального округу. Громадськості стало відомо, що книги, зокрема 85 павленківських бібліотек, «зберігалися» (скоріше – перетворювалися на мотлох) у підвалах приміщень Київського навчального округу [33, с. 26–27].

1912 р. павленківські бібліотеки зазнають чергових гонінь з боку влади. Оприлюднюється циркуляр міністра народної освіти Л. А. Кассо (1865–1914), яким запроваджувалися нові «Правила о народных библиотках при низших учебных заведениях». За цими правилами, всі бібліотеки, що діяли при школах, передавалися під нагляд Міністерства народної освіти. Нові владні приписи позбавляли засновників бібліотек можливості впливати на комплектування та склад фондів, їм заборонялося обирати власний просвітницький напрям діяльності книгозбірень.

Намагаючись врятувати свої бібліотеки, розпорядники павленківського фонду закликали земства вивести народні книгозбірні зі шкільних приміщень у приватні, в іншому випадку вони не будуть їх фінансувати. Проте, далеко не всі земства зважилися кинути виклик владі. У підсумку – більшість павленківських бібліотек, що функціонували при школах, втратили статус народних бібліотек і були об'єднані зі шкільними книгозбірнями. Яка саме частина павленківських бібліотек зазнала такої «трансформації», з'ясувати важко, проте відомо, що у деяких повітах до 80 % павленківських бібліотек розміщувалися при школах, училищах, при волосних правліннях і лише незначна частина – у спеціально пристосованих приміщеннях або навіть у квартирах бібліотекарів. Так, у Волинській губернії значна частина павленківських бібліотек функціонувала у приміщеннях сільських парафіяльних училищ і фінансувалася повітовими земськими управами. В Овруцькому повіті, наприклад, на таких умовах працювало 19 павленківських бібліотек, у Дубенському – 17, Новоград-Волинському – 15, Старокостянтинівському – 10.

Загалом, у зв'язку з «циркуляром Кассо» у Київській губернії, за відомостями російського бібліотекознавця, професора М. Матвєєва, поліцією було розгромлено більшість наявних там павленківських бібліотек (близько 100) [15, с. 33]. У листопаді 1912 р., фактично, всі пришкільні народні бібліотеки припинили свою діяльність [4, с. 687].

Особливо важкі часи для павленківських бібліотек настали у роки Першої світової війни та після раптової смерті В. Яковенка у березні 1915 р. Практично повністю припинилася робота зі створення та розвитку павленківських бібліотек, остаточно розладилося їх фінансування, комплектування, поповнення новою літературою. Тепер, чим більш віддаленою від міста чи культурно-освітнього центру була книгозбірня, тим більшою ставала вірогідність її закриття. Після бурхливих подій 1917–1921 рр. на Україні та численних спроб реорганізації бібліотечної справи на нових ідеологічних засадах мало що залишилося від фондів павленківських бібліотек. Зі встановленням радянської влади більшість павленківських книгозбірень, так само як і земських, закрилася. В кращому випадку, їх було перетворено на «хатичитальні», у клубні, сільські, профспілкові та інші бібліотеки. Хоча деякі з них були розформовані тільки у 1930–1940-х рр. (у 1950–1970-х рр. окремі

павленківські бібліотеки відновили свою роботу) [35, с. 91–92].

Діяльність павленківських бібліотек неодноразово оцінювалася фахівцями ще у дореволюційний період. З одного боку, відзначалися зростання кількості народних бібліотек, їх соціальна значущість, а з іншого, вказувалося на такий їх недолік, як нечисельність фондів, їх однотипність, відсутність достатнього фінансового забезпечення та відповідного комплектування. Саме тому в деяких тогочасних публікаціях висловлювалася думка, що Ф. Павленкові та його послідовникам слід було б зменшити кількість малих народних бібліотек, а натомість створити кілька великих книгозбірень з відповідним фінансуванням або відкрити кілька платних публічних бібліотек [17, с. 51]. Міністр внутрішніх справ Росії 1905–1906 рр., державний діяч П. Дурново (1845–1915) умовляв виконавців заповіту заснувати замість 2000 безкоштовних народних бібліотек 10–20 добре укомплектованих публічних книгозбірень, які б розміщувалися у власних новозбудованих приміщеннях, де працювали б за високу заробітну плату кваліфіковані бібліотекарі. Проте, така пропозиція суперечила ідеї заповіту – заснувати книгозбірні у селах і містечках, віддалених від культурно-освітніх центрів країни. П. Дурново дуже наполягав на своїй пропозиції, він навіть запропонував змінити умови заповіту, склавши відповідне прохання на ім'я імператора. Звичайно, кожен з варіантів мав свої вади і переваги. Так, приставши на думку міністра, можна було значну частину населення залишити взагалі без бібліотек, а з іншого боку, створюючи велику кількість малих книгозбірень, не було можливості сповна задовольняти читацькі запити населення, особливо, якщо враховувати звичайну російську безгосподарність. До того ж, дрібні народні бібліотеки, що засновувалися різними установами, не мали змоги координувати свою роботу, оскільки їх засновники дотримувалися різних поглядів на організацію справи просвітництва, розвиток культури та позашкільної освіти. Цілком логічно розпорядники заповіту Ф. Павленкова намагалися опертися на мережу земських бібліотек, оскільки вони були найбільш численними і хоч якоюсь мірою координували культурно-просвітницьку та бібліотечну діяльність між собою [14, с. 98–99].

Висновки. Незважаючи на порівняно короткий час свого існування, павленківські безкоштовні народні бібліотеки встигли залишити помітний слід у справі розвитку культури та просвітництва у

селах та віддалених містечках, оскільки надавали широким верствам населення можливість користуватися новітніми творами з різних галузей знань. Цінність павленківських бібліотек полягала в тому, що вони часто були єдиним осередком культури у віддалених населених пунктах, діяли не тільки як книгозбірні, а й як клуби, музеї. Звичайно, на формуванні мережі павленківських бібліотек в Україні на початку ХХ ст. позначилися загальні процеси розвитку бібліотечної справи в країні, що виявлялося, зокрема, у формуванні народних бібліотек, прагненні поширювати їх діяльність по периферії повітів та волостей, у пошуку оптимальних форм і методів бібліотечної роботи, у підтримці розвитку бібліотечної справи з боку земств, органів міського самоврядування, громадських організацій і приватних осіб. Своєрідність їх функціонування визначалася соціально-економічним та культурним рівнем розвитку кожної з губерній; впливом конкретних культурно-освітніх та державних діячів; потребами окремих етнічних, професійних, конфесійних та інших груп населення.

Історія розвитку павленківських бібліотек доводить, що протягом майже двох десятиліть ці установи були важливим елементом загальної структури культурного середовища певної місцевості, що виконував необхідні соціальні-культурні функції: освітню, виховну, просвітню, кумулятивну та ін. Головне завдання павленківських книгозбірень полягало у задоволенні культурних, пізнавальних, інформаційних потреб широкого кола читачів; у поступовому долученні, здебільшого нижчих прошарків населення, до надбань національної та світової культури. Формування мережі павленківських бібліотек безпосередньо залежало від активності і можливостей їх засновників та було пов'язане з труднощами, характерними для всіх народних бібліотек (недостатнє фінансування, відсутність кваліфікованих кадрів, певні адміністративно-організаційні перешкоди тощо).

Найвищих темпів розвитку павленківські бібліотеки набули у період революції 1905–1907 рр. У 1910-х рр. заснування даних книгозбірень майже припинилося, проте, їхні книжкові фонди, за рахунок спадку видавця, продовжували поповнювати. Хоча павленківські бібліотеки нерідко розміщували свої фонди на полицях приблизно двох книжкових шаф (часто їхній ресурс обмежувався 500–600 книгами), вони робили свою прогресивну справу, сприяли поширенню

просвітництва та знань, розширенню кола читачів у провінції, здебільшого серед селян.

З 1990-х рр., після тривалого забуття, поступово відроджується інтерес до діяльності павленківських бібліотек. Останнім часом завдяки увазі громадськості та державних органів до проблем культури села, посилення ролі бібліотек у культурній роботі серед сільського населення, професіоналізму працівників сільських бібліотек, підвищення їх творчої активності набирає сили процес відродження павленківських книгозбірень. На жаль, в Україні накопичений досвід павленківських бібліотек ще недостатньо привертає до себе увагу фахівців, громадських та державних діячів. Чинний президент «Співдружності павленківських бібліотек» Н. Ярославцева зазначає, що у вивченні історії відкриття павленківських бібліотек на території сучасної України поки не вдалося досягти певних результатів, але пошук таких бібліотек триває [34, с. 12]. Вивчення історії павленківських бібліотек на тлі історії сіл і селищ, робота в обласних, районних, міських архівах, зустрічі та спілкування з фахівцями є, звичайно, справою складною і трудомісткою, часто невід'ємною для районних і сільських бібліотек. Проте, вона активізує культурно-просвітницьку, науково-дослідну роботу обласних універсальних наукових бібліотек, стимулює наукові дослідження, публікацію праць про історію бібліотечної справи краю, впровадження інновацій у діяльність бібліотек, активізує обмін досвідом роботи тощо. В останні роки в Україні, коли постала загроза закриття сільських бібліотек, деякі їх працівники почали активно захищати свої інтереси шляхом розширення культурно-просвітницьких, освітніх, виховних та інших соціальних функцій книгозбірень, організовуючи музеї, бібліотечно-музейні та краєзнавчі виставки, постійно діючі експозиції, клуби за інтересами, різні гуртки, творчі зустрічі, «круглі столи» тощо. Головне завдання такої діяльності – виявлення своїх витоків та пошук свого місця у нових соціально-економічних та культурно-історичних умовах, залежно від місцевих особливостей, запитів і зацікавлень відвідувачів. Пошук свого родоводу як історичного фундаменту стає для сільських бібліотек одним із способів самозбереження. Зокрема, пошук павленківських бібліотек в Україні, опрацювання відповідної наукової літератури, архівних документів має на меті ґрунтовне вивчення свого коріння, культурних, духовних витоків, висвітлення основних етапів національної біографії для того, щоб зміцнити своє нинішнє ста-

новище, відчутти впевненість у сьогоденню своєму існуванні. До того ж, пошук павленківських бібліотек закладає початки довготривалої краєзнавчої роботи вітчизняних книгозбірень.

Список використаних джерел

1. 7 березня 2013 року 90-річчя від дня створення Лугинського району (сmt. Лугини) // Сайт Лугинської районної державної адміністрації Житомирської області. – Режим доступу : <http://lugini.zhitomir-region.gov.ua/index.php?mode=news&id=1385>
2. *Абрамов К. И.* История библиотечного дела в России : учеб.-метод. пособие для студентов, преподавателей и библиотекарей-практиков / К. И. Абрамов / МК РФ, МГУКИ. – М. : Либерия, 2000. – 175 с.
3. *Айвазян О. Б.* Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття / О. Б. Айвазян // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 129–134.
4. *Бакун Н. Д.* Народные библиотеки / Н. Д. Бакун, И. А. Белобородько, М. Ю. Матвеев // Библиотечная энциклопедия. – М. : Изд. «Пашков дом», 2007. – С. 686–688.
5. *Горбунов Ю. А.* Павленковские библиотеки / Ю. А. Горбунов // Библиотечная энциклопедия. – М. : Изд. «Пашков дом», 2007. – С. 778–779.
6. *Горбунов Ю. А.* Флорентій Павленков, его жизнь и издательская деятельность / Ю. А. Горбунов. – Челябинск: Урал, 1999. – 288 с. – (ЖЗЛ).
7. *Завальнюк О. М.* Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2002. – Т. 2. – С. 3–15.
8. *Зніщенко М. П.* Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи в діяльності «Киевского Общества Грамотности» (1882–1908) / М. П. Зніщенко, Л. П. Соляник; Київ. обл. дит. б-ка. – К. : Смолоскип, 1997. – 38 с.
9. *Кароева Т. Р.* Бібліотечна мережа Східного Поділля на початку XX ст. / Т. Р. Кароева // Подільський книжник: Альманах. Вип. 6 (2013 р.)–7 (2014 р.). – Вінниця, 2015. – Вип. 7 (2014 р.). – С. 53–69.
10. Каталог книг для бесплатных народных библиотек, учреждаемых на средства, завещанные покойным книгоиздателем Ф. Ф. Павленковым. – СПб. : Общественная польза, 1901. – 16 с.
11. *Ківшар Т. І.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) : монографія / Т. Ківшар. – К. : Логос, 1996. – 334 с.
12. *Лутай М.* Базар, Базарський район, Малі Міньки в історії Другого Зимового походу УНР / Майя Лутай // Шляхами творення української державності : за матеріалами регіон. наук.-практ. конф. «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках (до 85-річчя Другого Зимового походу)» / Житомирська обласна державна адміністрація. – Житомир, 2006. – С. 156–163.
13. *Маслова Н.* Библиотеки для народа (Из истории Павленковских библиотек Сарапульского уезда) / Н. Маслова // Красное Прикамье : Газета города Сарапула и Сарапульского района. – 2010. – 2 сент. – Режим доступа : <http://cmi.sarapul.biz/history/2259-biblioteki-dlya-naroda-iz-istorii-pavlenkovskih-bibliotek-sarapulskogo-uezda.html>
14. *Матвеев М. Ю.* Организация библиотечной сети в дореволюционной России конец XIX – начало XX в. / М. Ю. Матвеев // Вестник СПбГУКИ. – 2015. – № 1 (22). – С. 94–100.

15. *Матвеев М. Ю.* Российские библиотеки во второй половине XIX – начале XX века / М. Ю. Матвеев [ред. Г. А. Мамонтова]; Рос. нац. б-ка. – СПб : РНБ, 2014. – 552 с.
16. *Медынский Е. Н.* Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Е. Н. Медынский. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Наука, 1916. – 327 с.
17. *Мезьер А. В.* Из хроники библиотечного дела / А. В. Мезьер // Русская школа. – 1908. – № 5–6. – С. 51 (2-я пагинация).
18. Мій Малин : Інформаційний портал про Малин і Малинщину. – Режим доступу : <http://www.malyn.com.ua/MMaboutReg.htm>
19. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. 10 : Народное образование в России / сост. И. П. Белокопский, Э. О. Вахтерова, В. П. Вахтеров. – М. : Издание Харьковского Общества распространения в народе грамотности, отпечатано в Типографии Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 351 с.
20. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности за 1901 год. – К. : Тип. М. Д. Ивановой, 1902. – 124 с.
21. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности за 1903 год. – К. : Тип. Н. А. Гирич, 1904. – 126 с., XVIII с.
22. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности в 1904 году. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1905. – 162 с., XXIII с.
23. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности в 1905 году. – К. : Тип. Т-ва Н. А. Гирич, 1906. – 136 с.
24. Отчёт о деятельности Киевского общества грамотности за 1906 год. – К. : Тип. 1-й Киевской Артели печатного дела, 1907. – 99 с.
25. Павленковские бесплатные народные библиотеки // Русская школа. – 1909. – № 7/8. – С. 121–122.
26. Павленковские библиотеки на территории Волгоградской области : итоги краеведческого исследования / сост. Н. И. Леонова. – Волгоград : ВОДБ, 2006. – 16 с.
27. *Плотников А. Е.* Народные и общественные библиотеки по данным анкеты Общества библиотекостроения / А. Е. Плотников // Библиотекарь. – 1910. – Вып. 1. – С. 7–31.
28. Разгром земских библиотек при Л. А. Кассо в Киевской губернии // Украинская жизнь. – 1915. – № 1. – С. 84–85.
29. Сайт Новопсковської централізованої бібліотечної системи. – Режим доступу : <http://www.novopskovbibl.narod.ru/news-berezen.html#hcq=CSN2QOp>
30. *Сенченко И. И.* Павленковское движение в России / И. И. Сенченко // Библиотечная жизнь Белгородчины / Белгородская гос. универсальная научная б-ка, Научно-методический отдел [сост. Е. А. Козлова, И. В. Яцкевич]. – Белгород, 2001. – Вып. 1 (11). – С. 54–62.
31. *Шириновская Л. А. Ф. Ф.* Павленков и павленковские библиотеки / Л. А. Шириновская // Чтение в библиотеках России : Информ. издание. – СПб., 2004. – Вып. 4 : Историко-культурные традиции в деятельности публичных библиотек. – С. 129–135.
32. *Яковенко В.* Павленковские бесплатные народные библиотеки / В. Яковенко, В. Черкасов // Кн. вестн. – 1909. – № 29. – С. 356–357.
33. *Яковенко В. И.* О павленковских библиотеках : доклад В. И. Яковенко (Прочитан на 2-ом публичном собрании 7 июня 1911 г.) / В. И. Яковенко // Труды первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в Санкт-Петербурге 1–7 июня 1911 г. В 2-х частях / Общество библиотекостроения. – СПб. : Тип. М. Меркушина ; Невский пр. 8, 1902. – Ч. 2. – С. 24–28.
34. *Ярославцева Н. Н.* Павленковские библиотеки России ближнего зарубежья (XX – нач. XXI вв.) / Наталья Николаевна Ярославцева // 20 лет «Содружеству павленковских библиотек» : сборник материалов / Волгогр. ОУНБ им. М. Горького, Отдел НИИМР [сост. Н. Н. Ефимова ; ред. и отв. за вып. О. А. Лященко]. – Волгоград, 2016. – С. 8–16.
35. *Ярославцева Н. Н. Ф. Ф.* Павленковские библиотеки / Н. Н. Ярославцева // Герценка : Вятские записки. – Киров, 2000. – Вып. 1. – С. 77–95. – Режим доступу : http://www.herzenlib.ru/almanac/number/detail.php?NUMBER=number1&ELEMENT=gerzenka1_5_5.
36. *Волошенко В.* Київське товариство грамотності у поширенні «корисних книг» серед селянства Правобережжя / В. Волошенко // Вісник Прикарпатського університету. Сер. Історія. – 2013. – Вип. 23–24. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 39–48. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ist_2013_23-24_8.
37. Державний архів м. Києва, ф. 168, оп. 1, спр. 7, арк. 1–100.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2017 р.

Viktor Sokolov,

PhD, main librarian, Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine

PAVLENKIVSKI LIBRARIES IN UKRAINE IN THE EARLY XX CENTURY: GENESIS AND CHARACTERISTICS OF OPERATION

Specific features of the establishment and operation pavlenkivskyh libraries in Ukraine in the early twentieth century; investigate the structure of their assets, library staff, source of recruitment dynamics of basic library parameters and values pavlenkivskyh libraries in providing a book reading in the spread, knowledge, education and culture.

K e y w o r d s: history of libraries, public libraries, library activities, library pavlenkivski, F. F. Pavlenkov.